

نقش فرهنگی و هنری نسخه‌های خطی اسلامی در گفت‌وگو و دیپلماسی فرهنگی در قاره آسیا با تأکید بر منطقه اکو

دکتر علی صادق‌زاده وایقان و دکتر اعظم نجفقلی‌نژاد ورجوی

چکیده:

فرهنگ ایجاد و انتقال ارزش‌های انسانی به نسل‌های بعدی و هنر یکی از زیباترین شیوه‌های بیان اندیشه و احساس بشر است که با همدیگر ممزوج شده‌اند. فرهنگ و هنر ظریف‌ترین، تأثیرگذارترین و بهترین کانال ارتباط بشری از ابتدا تاکنون هستند که نقش مهمی در تعامل‌های بشری دارد. نسخه‌های خطی از جمله آثار هنری و فرهنگی هستند که از جنبه‌های متعدد حائز اهمیت بوده و یکی از مهم‌ترین ابزارهای گفت‌وگو میان ادیان، ملت‌ها و انتقال و تبادل دانش بشری محسوب می‌شوند و این جایگاه روزبه‌روز تقویت، شکوفاتر و شناخته‌تر می‌شود. نسخه‌های خطی که خالق دست بشر است، علاوه بر جنبه تاریخی، نقش پررنگ، مهم و انکارناپذیری در رشد جوامع دارند و میراث و هویت فرهنگی هر ملتی در لابه‌لای برگ‌های آن نهفته است. در نسخه‌های خطی، هنرهای متعدد کاغذسازی، وراقی، صحافی و کتاب‌سازی، خوشنویسی، تشعیر، تذهیب، ترصیع، مینیاتور و تجلید هویداست، که زینت‌بخش کتابخانه‌ها و موزه‌هاست. تقریباً یک و نیم تا دو و نیم میلیون نسخه در چهارده کشور قاره آسیا نگهداری می‌شود که شش کشور آن عضو اکو هستند. نسخه‌های خطی مهمی در کتابخانه‌های کشورهای عضو اکو از جمله ازبکستان، ترکمنستان، ترکیه، پاکستان، تاجیکستان و آذربایجان وجود دارد. در دهکده جهانی که در عرصه بین‌الملل، فرهنگ و هنر دارای نقش و جایگاهی مهم و اساسی در روابط میان ملت‌ها و دولت‌هاست و برای دیپلماسی و ارتباط انسان‌ها، انواع اطلاعات معنوی، علمی، هنری، سیاسی و فرهنگی لازم است، نسخه‌های خطی می‌توانند به‌عنوان با ارزش‌ترین و متنوع‌ترین محمل اطلاعاتی فرهنگی و هنری، نقش مؤثری در ارتباط و گفت‌وگوهای هنری و فرهنگی داشته باشند. به‌ویژه قرآن کریم، که کتاب گفت‌وگو و بحث است. راهگشایی برای گفت‌وگوی تمدن‌ها و فرهنگ‌ها باشد.

کلیدواژه‌ها

نسخه‌های خطی اسلامی، فرهنگ، هنر، آسیا، اکو، قرآن.

آرشیو ملی، سال چهارم، شماره دوم، تابستان ۱۳۹۷، شماره پیاپی ۱۴؛ صص: ۱۹۸-۲۰۹

نقش فرهنگی و هنری نسخه‌های خطی اسلامی در گفت‌وگو و دیپلماسی فرهنگی در قاره آسیا با تأکید بر منطقه اکو

دکتر علی صادق‌زاده وایقان^۱ | دکتر اعظم نجفقلی‌نژاد ورجوی^۲

مقدمه:

فرهنگ، آینه تمام‌نمای عملکرد ملت‌ها و هنر، تجلی شکوه و قدرت خلاقیت آن‌هاست (امامی، ۱۳۹۱، ص ۲). سرادوارد تایلر^۳ معتقد است: فرهنگ در معنی وسیع خود پیچیده است و متضمن شناخت اعتقادات دینی، هنر، اخلاق، قانون، رسوم، توانایی‌ها و عاداتی است که فرد در جریان زندگی خویش کسب می‌کند؛ و در معانی وسیع‌تر شامل همه فرآورده‌ها و تولیدات انسانی است که در مقابل تولیدات طبیعت قرار می‌گیرد (نقل شده در: رزمجو و دیگران، ۱۳۹۵، ص ۱۵۹). فرهنگ به‌عنوان ارزش‌های مادی و معنوی در طول روندهای اجتماعی و تاریخی تولید می‌شود و شامل ابزارهایی است که در ایجاد و انتقال این ارزش‌ها به نسل‌های بعدی استفاده می‌شود. همچنین آن ترکیب گروهی از نگرش‌هاست. جوامعی که سنت‌ها و زمینه مشابهی دارند آن را به نسل‌های آینده منتقل می‌کنند و به اشتراک می‌گذارند و نیاز است این فرهنگ حفاظت شود و توسعه یابد (ارکال^۴، ۲۰۰۶؛ نقل شده در: سلیمان^۵ و اریلماز^۶، ۲۰۰۶، ص ۱).

هنر نیز یکی از زیباترین شیوه‌های بیان اندیشه و احساس بشر است که در گذر زمان، اقوام گوناگون، آداب و رسوم و فرهنگ خود را توانسته‌اند به کمک آن به اقوام و نسل‌های بعد از خود منتقل کنند؛ همچنین اصلی‌ترین وسیله ارتباط بین افراد و جوامع مختلف است. زبان هنر، زبانی است که حد و مرز نمی‌شناسد و با بیانی جذاب، افکار و اندیشه‌ها و ارزش‌های فرهنگی و هنری یک ملت را ثبت و پایدار می‌سازد (سید صدر، ۱۳۸۳، ص ۷۱۲). همچنین هنر گام استوار و ماندگار فرهنگی برای ایجاد پیوند معنوی در میان مردم سرزمین‌های دور و نزدیک است، که موانع و

۱. دکترای علم اطلاعات و دانش‌شناسی،

کارشناس پژوهش سازمان اسناد و کتابخانه

ملی ایران و پژوهشگر نسخه‌های خطی و

چاپ‌سنجی.

sadeghzadeh3832@yahoo.com

۲. دکترای علم اطلاعات و دانش‌شناسی،

استادیار، عضو هیئت‌علمی سازمان اسناد و

کتابخانه ملی ایران؛

najafgholinezhad@gmail.com

3. Sir Edward Tylor

4. Erkal

5. Celikhan

6. Eryilmaz

بازدارنده‌های متعددی از جمله زبان، خط، اعتقادات و ... را درمی‌نوردد و پیامش را می‌رساند و حلقه ارتباطی ناگسستنی بین انسان‌هاست.

همان‌طور که بیان شد، فرهنگ و هنر در هم ممزوج شده‌اند. در بعضی از منابع و دایرةالمعارف‌ها آثار هنری را در نگاه کلی به‌عنوان آثار فرهنگی و در بعضی دیگر نیز، آثار فرهنگی را همان آثار هنری و یا نوعی هنر تلقی کرده‌اند. به‌هرحال، ظریف‌ترین، تأثیرگذارترین و بهترین کانال ارتباط بشری از ابتدا تا کنون، «فرهنگ» و «هنر» است، که نقش مهمی در تعامل‌های بشری دارد. بنابراین آنچه مهم است بخش عظیمی از میراث فرهنگی و مکتوب بشر، جلوه‌ای غنی و متنوع از هنر را به نمایش می‌گذارد که لوحه‌های گلی، فلز، پوست درختان و حیوانات و ... از جمله آن‌هاست. در تداوم ضبط و انتقال دانش و هنر دانشمندان و هنرمندان، پیدایش کاغذ تأثیر شگرفی در زبان نوشتاری و هنری گذاشت و عنصر ارتباط، که زیربنای گفت‌وگو بود، تقویت و توسعه یافت؛ به‌ویژه با استنساخ نسخه‌های خطی بر روی کاغذ، موجب تقویت و غنای تمدن بشری شد. بنابراین نسخه‌های خطی از جمله آثار هنری و فرهنگی هستند که از جنبه‌های متعدد حائز اهمیت بوده و یکی از مهم‌ترین ابزارهای گفت‌وگو میان ادیان، ملت‌ها و انتقال و تبادل دانش بشری محسوب می‌شوند و این جایگاه روزبه‌روز تقویت، شکوفاتر و شناخته‌تر می‌شود. پس می‌توان گفت ابعاد مختلف نسخه‌های خطی از قبیل: ابعاد علمی، فرهنگی، هنری، اخلاقی، عرفانی و معنوی، نقش سازنده‌ای در ارتباط و گفت‌وگو دارند؛ به‌ویژه بُعد هنری نسخه‌های خطی بیشتر از بقیه در گفت‌وگوی تمدن‌ها نقش دارند؛ زیرا هنر، زبان مشترک فرهنگ‌ها و جهانی است و کارکردهای متنوعی دارد.

با توجه به حفظ و نگهداری نسخه‌های خطی در اکثر کتابخانه‌ها، مراکز علمی و پژوهشی دنیا به‌ویژه موزه‌های کشورهای مختلف، می‌توان از این ابزار برای گفت‌وگو و دیپلماسی فرهنگی استفاده کرد. برای مثال، قرآن کریم که کتاب‌های آسمانی مسلمانان است و نسخه‌های خطی و هنری آن بسیار و موردتوجه همگان است، خود کتاب گفت‌وگو است (صادق‌زاده وایقان و نجفقلی‌نژاد ورجوی، ۱۳۹۰).

در این زمینه در پژوهشی تحت عنوان «بررسی زمینه‌های همکاری کتابخانه‌های ملی کشورهای عضو اکو با محوریت ایفلا و ارائه چارچوب عملیاتی برای طراحی مرکز اطلاع‌رسانی در ایران» بیان می‌شود که نسخه‌های خطی به‌عنوان میراث مشترک فرهنگی، ابزار و بستر مهمی برای تعامل و همکاری کتابخانه‌های ملی کشورهای عضو اکو در زمینه‌های علمی و فرهنگی است و پژوهش دیگری مشاهده نشد (نجفقلی‌نژاد ورجوی، ۱۳۹۲).

در ادامه این پژوهش سعی شده است از این دیدگاه به نسخه‌های خطی آسیا، به‌ویژه نسخه‌های خطی موجود در کشورهای عضو اکو به‌صورت اجمالی اشاره شود.

ابعاد و نقش فرهنگی و هنری نسخه‌های خطی

پس از زبان گفتاری که بارزترین شکل گفت‌وگو میان انسان‌هاست، زبان نوشتاری در عرصه تمدن بشری چهره نموده و حجم سنگینی از بار ارتباط آدمی را در پیچ‌وخم تاریخ، بر دوش کشیده است (کیانی، ۱۳۷۸، ص ۷)؛ لذا انواع محمل‌های اطلاعاتی (اندیشه‌ها، نقاشی‌ها، خوشنویسی‌ها، مجسمه‌ها و ...) به‌جای‌مانده از دانشمندان، شاعران، نیاکان، هنرمندان و ... در قالب‌های متعدد (لوحه‌های گلی، فلز، پوست درختان و حیوانات، نسخه‌های خطی، کتیبه‌ها و ...) در اماکن مختلف (کتابخانه‌ها، آرشیوها، موزه‌ها، مسجدها و ...) به‌عنوان بهترین ابزار گفت‌وگو میان ادیان، ملت‌ها، و انتقال و تبادل دانش بشری نقش ایفا می‌کند. در ادامه، ابتدا نقش فرهنگی و سپس نقش هنری نسخه‌های خطی تبیین می‌شود.

۱- نقش فرهنگی

در مقدمه مفهوم و کارکرد اجمالی فرهنگ تبیین شد و به‌طور کلی می‌توان گفت: «فرهنگ چیزی است که هم آفریده می‌شود و هم از نسلی به‌نسل دیگر منتقل می‌شود». بنابراین نسخه‌های خطی، که خالق دست بشری است، علاوه‌بر جنبه تاریخی، نقش پر رنگ، مهم و انکارناپذیری در رشد فرهنگی جوامع دارند (آل‌ابراهیم، ۱۳۸۳). در واقع نسخه‌های خطی، میراث فرهنگی هر ملتی است و هویت فرهنگی هر ملتی در لابه‌لای برگ‌های آن نهفته و نمادهای بسیار مهم غنای فرهنگی است؛ همچنین بیانگر صرف عمر و تلاش مردم یک کشور در گردآوری و پاسداشت دستاوردهای فکر و مفاهیم ارزشی دانشمندان، علما و نوابغ آن سرزمین نیز محسوب می‌شود (صادق‌زاده وایقان، ۱۳۸۴، ص ۷۴). بنابراین نقش فرهنگی نسخه‌های خطی، همان چیزی است که تمام ملت‌ها به‌دنبال آن هستند و اهمیت زیادی برایش قائل هستند.

چنانچه بپذیریم «تمدن زاینده فرهنگ و فرهنگ زاینده تفکر است؛ به عبارتی، جامعه‌ای که صاحب تفکر نیست، دارای فرهنگ نیست و جامعه‌ای که فاقد فرهنگ است، دارای تمدن نیست» (خوشکام، ۱۳۸۲، ص ۲۶)، به اهمیت نسخه‌های خطی پی می‌بریم. چون در این آثار، فکر و اندیشه علما در قالب تمدن و فرهنگ زمان خویش شکل گرفته، و همین فکر، تمدن و فرهنگ که لازمه گفت‌وگوهای بین‌المللی و منطقه‌ای است، در نسخه‌های خطی نیز هست. مسجدجامعی با اشاره به روند جهانی‌شدن، میراث مکتوب را نوعی تعریف هویت و پشتوانه فرهنگی می‌داند و می‌گوید: «تجسم عملی یک تمدن حتی در نوع خط، صفحه‌آرایی، صحافی و نوع کاغذ مشخص می‌شود»؛ که همگی آن‌ها را در نسخه‌های خطی می‌توان مشاهده کرد (۱۳۸۳، ص ۹).

به‌طور کلی، میراث فرهنگی و مکتوب بشری از دو بُعد برای کشورها اهمیت دارد، که یکی از این ابعاد، بُعد فرهنگی است که در نسخه‌های خطی نمود داشته و مشتاقان فراوان دارد (حسینی‌اشکوری، ۱۳۸۳) و بُعد دوم جنبه و محتوای علمی نسخه‌های خطی است. همچنین نسخه‌های خطی سهم افتخارهای فرهنگی و علمی ملل و اقوام را از دستبرد بیگانگان و اختلاس دیگران مصون نگه داشته است (اصفیایی، ۱۳۸۰، ص ۱۴).

۲- ابعاد هنری

همه اقوام و ملل اذعان دارند که هنر وسیله‌ای برای رسیدن به هدف یا اهدافی است که بشر به دنبال آن‌هاست، خواه این هدف تحریک یا بیان احساسات، لذت‌خواهی، زیبایی، وقت‌گذرانی باشد، خواه ایجاد ارتباط و تبادل افکار و اندیشه خداخواهی و یا باورهای اخلاقی. آن چیزی مهم است که در همه این موارد، هنر و آثار هنری خلق شده به‌گونه‌ای بر مخاطبان خود تأثیرگذار هستند، که این تأثیر می‌تواند شامل تأثیرهای اخلاقی، اجتماعی، مذهبی، احساسی و یا شناختی باشد (همایی، ۱۳۸۳، ص ۱۴). همچنین «هنر» زبان مشترک تمدن‌ها و فرهنگ‌ها به‌شمار می‌رود. از آنجا که انسان‌ها از یک سرچشمه خلق شده و خالق آن‌ها یکی، و ذات و سرشت آن‌ها واحد است، احساسات مشترکی دارند که حتی فاصله‌های زمانی و مکانی قادر به از بین بردن آن نیست. عاملی که می‌تواند آن احساسات را برانگیزد و تحت تأثیر قرار دهد و آن‌ها را به هم مرتبط کند، هنر است که در طول تاریخ، بشر آن را به اثبات رسانده است (همایی، ۱۳۸۳، ص ۸۴)؛ پس می‌توان گفت، هنر گویاترین، زیباترین و جذاب‌ترین ابزار را برای پیشبرد گفت‌وگوها و دیپلماسی فرهنگی در اختیار دارد.

علامه محمدتقی جعفری معتقد است: «هنر یکی از نمودها و جلوه‌های بسیار شگفت‌انگیز و سازنده حیات بشری است» (نقل شده در: همایی، ۱۳۸۳، ص ۱۵). در واقع، یک اثر هنری در هر قالبی که باشد، از ظرفیت بالایی در ایجاد و ارتباط گفت‌وگو برخوردار است و فراتر از مرزهای زبان، کلام و جغرافیایی عمل می‌کند؛ زیرا کارکردهای هنر می‌تواند متنوع و مختلف باشد. پس هنر می‌تواند ایفاگر نقشی سازنده و تعالی‌بخش در عرصه گفت‌وگو باشد؛ نقشی که هم محلی است و هم جهانی؛ زیرا همگی به این نکته که هنر می‌تواند زبان مشترک همه فرهنگ‌ها و تمدن‌ها باشد و اینکه زبان هنر، جهانی است، تأکید دارند.

در این راستا ابعاد هنری جذاب و متنوع نسخه‌های خطی از این مقوله جدا نیستند؛ به‌نحوی که یکی از اشیا و آثار نفیس عرضه‌شده در موزه‌ها، گالری‌ها و گنجینه‌های خصوصی و ملی کشورهای مختلف محسوب می‌شود که علاقه‌مندان، هنرمندان و پژوهشگران زیادی را از نقاط مختلف جهان، به تکاپو کشانده است. از معروف‌ترین موزه‌های جهان می‌توان به موزه

لوور پاریس^۱، موزهٔ ارمیتاژ سن پترزبورگ^۲ و بریتیش موزیوم^۳ در لندن اشاره کرد، که در همهٔ این‌ها بخش ویژه‌ای به نسخه‌های خطی اختصاص داده شده است. برای مثال، موزهٔ لوور در پاریس، که پربازدیدترین موزهٔ جهان است، هزاران نسخهٔ خطی نفیس از آثار کشورهای قارهٔ آسیا، به‌ویژه منطقهٔ اکو را در تالاری مخصوص به نمایش گذاشته است.

در خصوص اهمیت هنری نسخه‌های خطی، استاد ایرج افشار می‌نویسد: «نسخه‌های خطی یکی از میدان‌گاه‌های با نزهت و خوش‌منظر و تجلی‌گاه بارز ذوق و هنر است. بر صفحات درونی و جلد آن‌ها زیباترین نقش‌ها و رنگ‌ها را ترسیم کرده و فکرها را تجسم بخشیده‌اند. در جلد‌های سوخت و معرق و روغنی سرپنجه‌های هنرمندان بی‌نام‌ونشان نازک‌ترین قلم‌ها و روشن‌ترین طرح‌ها را بر پوست خشک و مقوای شکننده جاودان ساخته و خویش و بیگانه را از اعجاز و شگفتی کار، به آفرین‌گویی و حیرت واداشته‌اند» (نقل شده در: صادق‌زاده وایقان، ۱۳۸۴، ص ۸).

فرانسیس ریشار^۴ نسخه‌شناس و فهرست‌نویس فرانسوی نیز دربارهٔ ارزش هنری نسخه‌های خطی چنین می‌گوید: «علت توجه خاص فرانسوی‌ها به نسخه‌های خطی فارسی، سبک خاص آن بود. اگرچه خط فارسی، تقلید از خط عربی است و همواره در طول تاریخ برخلاف زبان فارسی، ایرانی‌ها خط را از تمدن‌های دیگر گرفته‌اند، اما نوع نگارش، خط و حتی تزئینات کتاب‌ها و نوشته‌ها، منحصر به فرد است. یکی دیگر از علت‌های توجه فرانسوی‌ها به نسخه‌های خطی، زیبایی خط و آراستن نسخه‌ها با رنگ‌ها و نقش‌های مختلف است». در این راستا همین بس است که «بابر، امپراتور هند، و همراهانش هنگامی که هند را فتح کردند و کمال‌الدین بهزاد هروی در اوج فعالیت‌های هنری خود بود و سبک کار او معیار کمال هنری به حساب می‌آمد، بهزاد را در مقامی بالاتر از نقاشان هندی قرار دادند، استادی که همه می‌بایست از او پیروی می‌کردند. به این ترتیب، بهزاد و مکتب او تبدیل به الگویی شد برای نقاشان هند و عناصر مکتب تیموری با سنت‌های آجانتا پیوند خوردند. [و] بابر بسیاری از الگوهای مکتب تیموری را در آگرا به هنرمندان هندو و مسلمان هند معرفی کرد» (داس^۵، ۱۳۷۸، ص ۱۰۱).

در نسخه‌های خطی، علاوه بر هنرهای کاغذسازی، وراقی، صحافی و کتاب‌سازی، زیباترین هنرهای خلق شده توسط فکر، ذهن و دستان هنرمندان یعنی خط، تشعیر، تذهیب، ترصیع، تصویر (نقاشی و مینیاتور) و تجلید هویدا است، که تذهیب از مهم‌ترین آن‌هاست. در هر یک از سبک‌های نسخه‌نویسی و کتاب‌آرایی تذهیب‌های خاصی وجود دارد (یادداشت ماه، ۱۳۷۷) که به عنوان مکتب هر دوره یا منطقهٔ خاص جلوهٔ هنری ویژه‌ای دارند. برای مثال، اوراق مزین شاهنامه فردوسی به دست هنرمندان ایرانی و غیرایرانی، قرآن‌های بسیار نفیس کتابت شده اثر خطاطان، خوشنویسان، هنرمندان و ... مسلمان در دنیا بی‌نظیر بوده و زینت بخش موزه‌های

1. Musée du Louvre
2. hermitage museum
3. British Museum
4. francis richard
5. Debarata Das

ملی و بین‌المللی است. مکتب‌های هنری به کار رفته در نسخه‌های خطی موجود در کشورهای قاره آسیا از جمله منطقه اکو، زبان گویای تاریخ و هنر این منطقه است.

نسخه‌های خطی اسلامی

نسخه‌های خطی اسلامی به دست‌نویسی اطلاق می‌شود که تمامی آن با خط و الفبای زبان عربی کتابت شده باشد. بر این پایه، برای نمونه نسخه‌ای که زبان آن فارسی، ترکی، رومی، بوسنیایی (حمایدو/یامیادو)، عبری (فارسی‌هود)، یونانی، ملایو، آلبانیایی، آواری و ... است، اما با الفبای زبان عربی کتابت شده است، از سوی کارشناسان فن کودیکولوژی (نسخه‌شناسی)، در تعریف نسخه‌های خطی اسلامی گنجانده شده است. اگر چه از سوی غیرمسلمانان نگارش یافته باشد. در ادامه گزارش اجمالی از نسخه‌های خطی اسلامی موجود در آسیا و اکو ارائه می‌شود.

۱- قاره آسیا

بر پایه آمارهای رسمی، در همه کتابخانه‌های تراثی (دارای نسخ خطی) جهان، در حدود پنج میلیون نسخه خطی اسلامی وجود دارد. این نسخ، به لحاظ زبانی، به ترتیب کثرت، دست‌نویس‌های زبان عربی (در حدود ۶۰ درصد)، زبان فارسی (در حدود ۲۰ درصد)، زبان ترکی (در حدود ۵ درصد) و ... است (متقی، ۱۳۹۳). البته در تحقیق کسایی (۱۳۸۳، ص ۱۴۰)، حدود ۷۰ درصد به زبان عربی، ۱۸ درصد به زبان فارسی، ۱۰ درصد به زبان ترکی و ۲ درصد بقیه زبان‌ها گزارش شده است. از این تعداد، تقریباً یک‌ونیم تا دو و نیم میلیون نسخه در قاره آسیا نگهداری می‌شوند. از این میان کشور ترکیه، به عنوان میراث‌دار امپراتوری بزرگ عثمانی، با دارا بودن یک تا یک و نیم میلیون نسخه خطی، بزرگ‌ترین و نفیس‌ترین ذخایر تراثی جهان را در اختیار دارد، سپس جمهوری اسلامی ایران با هفتصد هزار تا یک میلیون نسخه، مقام دوم و پس از آن، جمهوری عربی مصر، با حدود پانصد هزار نسخه خطی، مقام سوم ذخائر میراث مخطوط اسلامی جهان را داراست (متقی، ۱۳۹۳). بر اساس پژوهش کسایی (۱۳۸۳، ص ۱۳۹-۱۴۰) ۵۱ درصد نسخه‌های خطی اسلامی به ترتیب فراوانی در پنج کشور ترکیه، ایران، هند، مصر و عراق، و در محدوده‌ای وسیع، ۹۱ درصد نسخه‌های خطی اسلامی به ترتیب فراوانی در ۲۵ کشور ترکیه، ایران، هند، مصر و عراق، پاکستان، عربستان، انگلستان، ازبکستان، مراکش، آمریکا، روسیه، تونس، موریتانی، نیجریه، آلمان، سوریه، تونس و هرزگوین، اندونزی، افغانستان، آذربایجان، یمن، فرانسه، لیبی و لبنان قرار دارد؛ بنابراین سهم آسیا با چهارده کشور، منطقه اکو با شش کشور، در حفاظت و نگهداری نسخه‌های خطی اسلامی در دنیا چشمگیر و قابل تأمل است. به ویژه چهار کشور ترکیه، ایران، هند و عراق از قاره آسیا و دو

۱. اسامی کشورهایی که زیرشان خط کشیده شده است، جزو قاره آسیا هستند.

کشور ترکیه و ایران از منطقه اکو بیشترین سهم را دارند.

برای نمونه، کتابخانه‌های آسیای جنوبی و چندین کتابخانه بین‌المللی دیگر سرشار از مجموعه‌هایی از نسخه‌های دست‌نوشته آثار نظامی که همگی اصالتاً هندی هستند و به خط زیبا و تذهیب‌هایی ظریف به صورت مجلل تزیین شده‌اند. در تعدادی از آن‌ها همچنین تصاویر مینیاتور بسیار زیبایی نیز به چشم می‌خورد. این نسخه‌های خطی از چند نظر حائز اهمیت هستند. همگی نه تنها از محدود آثار تعدادی از خطاطان و هنرمندان بزرگ به شمار می‌آیند، بلکه همچنین معرف بسیاری از حرکت‌های جدید نیز در این رشته‌ها هستند. گاهی نیز مطالب ناشناخته‌ای در باب تاریخ اجتماعی و فرهنگی آن زمان‌ها در اختیارمان قرار می‌دهند. ناگفته روشن است که برخی از دست‌نوشته‌های نفیس آثار نظامی به عنوان هدیه تبادل شده‌اند (سلیم اختر، ۱۳۷۸، ص ۱۸) که مورد اخیر یعنی تبادل نسخه، تبادل ادب، هنر و فرهنگ نیز محسوب می‌شود. همچنین در پاکستان که تنها کشور آسیای جنوبی است، از آثار نظامی: حدود ۱۵۴ نسخه از مخزن الاسرار، ۷۵ نسخه از لیلی و مجنون، ۷۴ نسخه از خسرو و شیرین، ۶۸ نسخه از هفت‌پیکر و ۳۹۸ نسخه از اسکندرنامه در مجموعه‌های دولتی و خصوصی موجود است (سلیم اختر، ۱۳۷۸، ص ۲۲-۲۳). در اهمیت نسخه‌های خطی اسلامی، به ویژه آثار نظامی، همین کافی است که انگلیسی‌ها برای ترجمه به زبان انگلیسی تلاش چشمگیری داشته‌اند (سلیم اختر، ۱۳۷۸، ص ۲۵).

۲- منطقه اکو

اکو^۱ سازمان همکاری اقتصادی است که تعداد ده کشور (ایران، پاکستان، ترکیه، افغانستان، آذربایجان، قزاقستان، قرقیزستان، تاجیکستان، ترکمنستان و ازبکستان) را دربرمی‌گیرد. این کشورها با برخورداری از موقعیت ممتاز جغرافیایی، واقع در چهارراه اتصال تجارت شرق و غرب و همچنین شمال و جنوب، یادآور قدیمی‌ترین و ریشه‌دارترین محور ارتباطی تمدن‌های شرق و غرب به جهان یعنی «جاده ابریشم» است. تنوع جغرافیایی کشورهای عضو اکو و هم‌مرز بودن این سازمان منطقه‌ای با چین، اروپا، خلیج فارس، دریای مازندران و اقیانوس هند موجب شده که این منطقه به عنوان پل اتصال قاره‌های آسیا، آفریقا و اروپا مطرح شود و منطقه اکو را از پتانسیل بالایی برای یکپارچگی اقتصادی و فرهنگی برخوردار کند.

بررسی‌ها نشان می‌دهد در اکثر کتابخانه‌های مهم و قدیمی کشورهای عضو اکو، منابع ارزشمند، به ویژه نسخه‌های خطی نفیس به زبان‌های متعدد و مشترک بین کشورهای عضو وجود دارد که بستری مناسب برای ارتباط و همکاری‌های فرهنگی است (نجفقلی‌نژاد و رجوی، ۱۳۹۲).

در کتابخانه ملی ازبکستان، حدود دویست هزار جلد نسخه خطی و کتاب‌های چاپی نادر محفوظ است که مقدار زیادی از نسخه‌های خطی فوق‌الذکر به خط و زبان فارسی نگاشته شده است (ویژگی‌های فرهنگی کشور ازبکستان، ۱۳۹۰) و بیش از چهل هزار نسخه خطی به زبان‌های فارسی، عربی، ترکی، ترکی جغتایی، ازبکی و ... در ۲۳ کتابخانه این کشور وجود دارد (گنجینه‌های دست‌نویس‌های اسلامی در جهان، ۱۳۸۸، ج ۱، ص ۱۳۷-۱۵۵). تعداد ۵۴۳۴ نسخه خطی به زبان‌های عربی، فارسی، ترکی، ترکمن، ازبکی و ... در سه کتابخانه کشور ترکمنستان وجود دارد (گنجینه‌های دست‌نویس‌های اسلامی در جهان، ۱۳۸۸، ج ۲، ص ۹۳۳-۹۴۰). در نمایشگاه نسخه‌های خطی فارسی که در محل کتابخانه ملی ترکیه در آنکارا برگزار شده بود، بیش از ۱۵۰ نسخه خطی از حدود ۱۵۰۰ نسخه خطی فارسی موجود در گنجینه نسخه‌های خطی کتابخانه ملی ترکیه، که نمونه‌های نفیسی از آثار ادبیات و عرفان اسلامی مربوط به قرون گذشته به زبان فارسی است، به معرض نمایش علاقه‌مندان گذاشته شده بود ([هزار و پانصد] ۱۵۰۰ نسخه خطی فارسی در کتابخانه ملی ترکیه، ۱۳۸۸). حدود یکصد هزار نسخه خطی به زبان‌های اردو، فارسی، عربی، پنجابی و ... در ۲۸۲ کتابخانه پاکستان وجود دارد (گنجینه‌های دست‌نویس‌های اسلامی در جهان، ۱۳۸۸، ج ۲، ص ۷۹۵-۸۹۱). حدود ده هزار نسخه خطی در هشت کتابخانه تاجیکستان به زبان‌های عربی، پشتو، فارسی، تاجیکی، ترکی، اردو و ... وجود دارد (گنجینه‌های دست‌نویس‌های اسلامی در جهان، ۱۳۸۸، ج ۲، ص ۹۱۱-۹۲۰) و نزدیک به شانزده هزار نسخه خطی در چهار کتابخانه آذربایجان به زبان‌های عربی، فارسی، ترکی، ترکی جغتایی، ترکی عثمانی، ازبکی و ... وجود دارد (گنجینه‌های دست‌نویس‌های اسلامی در جهان، ۱۳۸۸، ج ۱، ص ۳۵-۴۲).

نتیجه‌گیری:

فرهنگ و هنر در دهکده جهانی بر اساس تحولات جدید در عرصه بین‌الملل، نقش و جایگاهی مهم و اساسی در روابط میان ملت‌ها و دولت‌ها دارد. در واقع، امروزه اکثر دولت‌ها تلاش می‌کنند با استفاده از گفتمان فرهنگی و جاذبه‌های هنری با مناطق یا ملت‌های دیگر، به منافع و اهداف مشترک مورد نظر خود دست یابند و یا قلمرو جغرافیای فرهنگی (ژئوکالچر)^۱ خود را گسترش دهند (اخوان‌کازمی و عزیزی، ۱۳۹۰، ص ۲۰۰). بنابراین فرهنگ و هنر به عنوان موتور محرکه توسعه، زمینه‌ساز حرکت جوامع و الگوهای رفتار سیاسی، اجتماعی و اقتصادی است که با فروکش کردن چالش‌های ایدئولوژیکی، نقش آن‌ها به عنوان پارادایم جایگزین، به تدریج اهمیت یافته است. چهره زمخت سیاست و قدرت، به وسیله ابزارها و روش‌های فرهنگی و ظرافت‌های هنری تلطیف می‌شود و زیرساخت‌های فرهنگی و جاذبه‌های هنری موجب سامان دادن به فعالیت‌های سیاسی در سطح سیاست داخلی و سیاست جهانی می‌شود

1. Geoculture

(رزمجو و دیگران، ۱۳۹۵، ص ۱۶۶-۱۶۷).

بنابراین چون برای دیپلماسی و ارتباط انسان‌ها، انواع اطلاعات معنوی، علمی، هنری، سیاسی و فرهنگی لازم است، پس نسخه‌های خطی می‌توانند به‌عنوان باارزش‌ترین و متنوع‌ترین محمل اطلاعاتی فرهنگی و هنری، نقش مؤثری در ارتباط و گفت‌وگوهای هنری و فرهنگی داشته باشند. همه انسان‌های آگاه اذعان دارند که نسخه‌های خطی جلوه‌ای از تمدن فرهنگی ملت‌ها به‌شمار می‌روند و شکی نیست که می‌توانند در ارتباط و گفت‌وگو بین فرهنگ‌ها و ملت‌ها مفید باشند.

اهتمام کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مراکز تحقیقاتی کشورهای عضو اکو به جمع‌آوری نسخه‌های خطی ادبی، هنری و علمی، نشانگر زبان مشترک این آثار برای تمامی مکتب‌ها، مذاهب‌ها و ملت‌هاست و عمق وجودی گفت‌وگو را در ابعاد هنری نسخه‌های خطی، بیان می‌کند و نشانگر آن است که مذهب، مرزهای جغرافیایی، خط، زبان و ... مانع پژوهش، گفت‌وگو و ارتباط نیست. وقتی پژوهشگران آلمانی، انگلیسی و آمریکایی در خصوص معراج پیامبر اسلام (ص) در نسخه‌های خطی تحقیق می‌کنند، خواسته یا ناخواسته به «گفت‌وگو و دیپلماسی فرهنگی، تاریخی و مذهبی» می‌پردازند. پس بر کسی پوشیده نیست که نسخه‌های خطی، تمدن بشری و محصول انسان‌ها است و می‌تواند یکی از پایه‌های اساسی گفت‌وگوها به‌شمار رود.

طبق آمار موجود در سایت «آژانس اطلاعات مرکزی»^۱ و داده‌های «بانک جهانی سازمان ملل متحد»^۲، از جمعیت حدود ۴۶۰ میلیون نفری منطقه اکو، حدود ۹۰ درصد مردم مسلمان هستند و اسلام را به‌عنوان دین غالب در این کشورها پذیرفته‌اند (نقل شده در: نجفقلی‌نژاد و رجوی، ۱۳۹۲). امید است مباحث قرآن کریم - که نسخه‌های خطی آن فراوان بوده و از نظر تزیینات و هنر در بین سایر نسخه‌های خطی اسلامی و حتی نسخه‌های خطی سایر ادیان بی‌نظیر و امروزه زینت‌بخش تمامی کتابخانه‌ها، موزه‌ها و گنجینه‌ها، مساجد و ... کلیه کشورهای جهان، به‌ویژه کشورهای مسلمان است - اسوه و الگوی تمامی ملت‌ها، سیاستمداران و حکومت‌های کشورهای مسلمان، به‌ویژه اکو قرار بگیرد تا صلح، دوستی و وحدت در جامعه، جای جنگ و جدال و نفاق را بگیرد؛ زیرا «قرآن کریم» کتاب گفت‌وگو و بحث است. این کتاب روش گفت‌وگوی پیامبران با اقوام خود و ... را تجزیه و تحلیل می‌کند و می‌توان ادعا کرد مرجع و مأخذی برای روش‌شناسی گفت‌وگو، روش تبلیغ دینی، مناظره و مباحثه و راهگشایی برای گفت‌وگوی تمدن‌ها و فرهنگ‌ها باشد (صحرائی اردکانی، ۱۳۸۳، ص ۲)، و همچنین نمونه بارزی از هنر اسلامی نیز است. خلاصه اینکه، حبیبی معتقد است: «اشتراک در معتقدات دینی در جویانگاه هنر اسلامی در مقایسه با آنچه در دنیای مسیحیت وجود دارد، تأثیری قوی‌تر بر فعالیت‌های فرهنگی ملل مختلف داشته است» (۱۳۸۱، ص ۱۲).

1. Central Information
Agency: www.cia.gov
2. data.worldbank

منابع:

- اخوان کاظمی، مسعود؛ عزیزی، پروانه (۱۳۹۰). *ژئوکالچر ایرانی در شبه قاره هند: گستره جغرافیایی نفوذ فرهنگی و تمدن ایران*. فرهنگ، هویت و تمدن از چشم‌انداز ایران فرهنگی. تهران: تمدن ایرانی، ص ۱۷۷-۲۰۴.
- اصفیایی، محمد (۱۳۸۰). نقش و کارآیی کتاب، در تبیین تاریخ و فرهنگ ملل. تمبر. ش ۲ و ۳، ص ۱۴.
- امامی، مرضیه (۱۳۹۱). جایگاه موسیقی در همگرایی فرهنگی کشورهای عضو سازمان همکاری‌های اقتصادی (اگو). پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد رشته علوم سیاسی، گرایش روابط بین‌الملل. دانشگاه علامه طباطبائی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی.
- آل‌ابراهیم، مجید (۱۳۸۳/۹/۵). اهمیت جهانی نسخ. کتاب هفته. ش ۲۰۹ (پیاپی ۵۹۶)، ص ۱۰-۱۱.
- حبیبی، حسن (۱۳۸۱). *تأملاتی درباره مطالعات مربوط به هنر اسلامی*. مجموعه مقالات اولین همایش هنر اسلامی/به‌اهتمام محمد خزائی. تهران: مؤسسه مطالعات هنر اسلامی، ۱۳۸۱. ص ۹-۳۶.
- حسینی‌اشکوری، صادق (۱۳۸۳/۱۲/۸). جنبه‌های علمی و فرهنگی چاپ نسخ خطی [گفت‌وگو]. کتاب هفته، ش ۲۲۸ (پیاپی ۶۱۵)، ص ۱۸-۱۹.
- خوشکام، حمیدرضا (۱۳۸۲). *کانون جهانی فرهنگ و هنر*. پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد پژوهش هنر. دانشکده هنر و معماری دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکز.
- داس، دباراتا (۱۳۷۸). روابط فرهنگی هند و ایران. گفتارهایی درباره روابط فرهنگی: سلسله مطالعات روابط فرهنگی. *سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی*، زمستان. ش ۳، ص ۸۴-۱۱۱.
- رزمجو، علی‌اکبر؛ خسروی، افسانه؛ عنایتی‌شیکلایی، علی (۱۳۹۵). درآمدی بر دیپلماسی رسانه‌ای ایران؛ مطالعه موردی: دیپلماسی رسانه‌ای صدا و سیما. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- سلیم اختر، محمد (۱۳۷۸). *پل‌های تفاهم میان ایران و جنوب آسیا*. گفتارهایی درباره روابط فرهنگی: سلسله مطالعات روابط فرهنگی. *سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی*، ش ۳، زمستان، ص ۸-۳۳.
- سید صدر، سید ابوالقاسم (۱۳۸۳). *دایرةالمعارف هنر*. تهران: سیمای دانش.
- صادق‌زاده وایقان، علی؛ نجفقلی‌نژاد ورجوی، اعظم (۱۳۹۰). نقش نسخه‌های خطی در گفت‌وگوی تمدن‌ها با محوریت حافظه جهانی. *کتابداری و اطلاع‌رسانی*. ج ۱۴، ش ۲ (پیاپی ۵۴)، تابستان، ص ۲۸۳-۲۹۸.
- صادق‌زاده وایقان، علی (۱۳۸۴). بررسی سازماندهی و اطلاع‌رسانی نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی (ملی) تبریز. *پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد کتابداری و اطلاع‌رسانی*. دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات تهران، دانشکده علوم انسانی و اجتماعی، گروه کتابداری و اطلاع‌رسانی.
- صحرایی اردکانی، محسن (۱۳۸۳). *گفت‌وگوی تمدن‌ها از منظر قرآن و احادیث*. پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد علوم قرآن و حدیث. دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران مرکز، دانشکده الهیات و فلسفه اسلامی.

- کسای، سید علی (۱۳۸۳). نسخه‌های خطی اسلامی. فصلنامه کتاب. دوره ۱۵، ش ۱ (پیاپی ۵۷)، بهار، ص ۱۳۶-۱۴۴.
- کیانی، محمدرضا (۱۳۷۸). جایگاه اطلاع‌رسانی در گفت‌وگوی تمدن‌ها. فصلنامه کتاب. دوره ۱۰، ش ۳ (پیاپی ۳۹)، پاییز، ص ۷-۱۵.
- گنجینه‌های دست‌نویس‌های اسلامی در جهان (۱۳۸۸). گروه مؤلفان. ترجمه، تصحیحات و افزوده‌ها احمدرضا رحیمی‌ریسه. تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- متقی، حسین (۲۴ مهر ۱۳۹۳). نگاهی آماری به نسخه‌های خطی اسلامی. بازایی‌شده در تاریخ ۱۳۹۶/۱۰/۱۶ از نشانی: <http://www.khabaronline.ir/detail/380794/weblog/mottaghi>
- مسجدجامعی، احمد (۱۳۸۳). فرهنگ در آینه میراث مکتوب. کتاب ماه کلیات. به‌کوشش زهرا حرفتی. ش ۱ (پیاپی ۸۵). س ۸، ص ۹۰-۹۲.
- نجفقلی‌نژاد ورجوی، اعظم (۱۳۹۲). بررسی زمینه‌های همکاری کتابخانه‌های ملی کشورهای عضو اکو با محوریت افلا و ارائه چهارچوب عملیاتی برای طراحی مرکز اطلاع‌رسانی در ایران. پایان‌نامه دکتری علم اطلاعات و دانش‌شناسی. تهران: دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات، دانشکده علوم انسانی و اجتماعی، گروه علم اطلاعات و دانش‌شناسی.
- ویژگی‌های فرهنگی کشور ازبکستان (۱۳۹۰). بازایی‌شده در تاریخ ۱۳۹۲/۱/۱۰ از نشانی: <http://www.modiryar.com/index-management/cultural/cultural-manageme>
nt/4566-1390-10-12-05-40-56.html
- [هزار و پانصد] ۱۵۰۰ نسخه خطی فارسی در کتابخانه ملی ترکیه (۱۳۸۸). بازایی‌شده در تاریخ ۱۳۹۶/۸/۸ از نشانی: [http://www.khabaronline.ir/\(X\(1\)S\(cz3so33ncwulke%C3%83%C3%A2%C3%A2%C3%A2%C3%A2%E2%82%AC%C5%A1%C2%AC%C3%85%E2%81%844%C2%A2%C3%823%E2%81%844tun0xqy5mg\)\)/detail/11170/culture/visual](http://www.khabaronline.ir/(X(1)S(cz3so33ncwulke%C3%83%C3%A2%C3%A2%C3%A2%C3%A2%E2%82%AC%C5%A1%C2%AC%C3%85%E2%81%844%C2%A2%C3%823%E2%81%844tun0xqy5mg))/detail/11170/culture/visual)
- همایی، جلیل (۱۳۸۳). مخاطب اثر هنری در عرصه گفت‌وگوی تمدن‌ها. پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد پژوهش هنر. دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران مرکز، دانشکده هنر و معماری.
- یادداشت ماه. ۱۳۷۷. کتاب ماه: ویژه‌نامه گفت‌وگوی تمدن‌ها، اسفند.
- Celikhan, S.; Eryilmaz, S.S. (2006). Local / regional integration and cultural Heritage. 42nd ISOCaRP Congress.

